

TINJAUAN TAMADUN CAM: SUATU TANTANGAN BARU

Mohamad Zain Musa

Institut Alam dan Tamadun Melayu (ATMA)
Universiti Kebangsaan Malaysia (UKM)
matzen@ukm.my

Abstract

The Kingdom of Champa was one of the oldest "Malay" Kingdoms in the Malay World. Throughout its known existence from the 2nd to 19th century AD, the Kingdom has left many heritages, which are proof of a very highly civilised nation. Various influences had penetrated into the lives of its people, influences from the Indian subcontinent, Hinduism and Buddhism; later the influence from the West Asia, namely the Islamic teachings. All these three main world religions form the basis of the Champa people way of life, mainly the Cham's. This paper tries to give the overview of the Cham civilisation which remains rooted in their ways of life until the present day. Through the acceptance of the three main world religions, historical documents such as the richness of its epigraphy, monuments, statuaries and later historical records on paper, manuscripts were found and preserved, though some were lost. The latest of the Champa documentations were in the form of dictionaries. The latest two dictionaries produced in 2010 were of great challenges to the compilers, be it in the Pallava or Arabic borrowed forms known as *Jawi* script.

Pengenalan

Kerajaan Champa telah disahkan kewujudannya pada tahun 192 Masihi dan bertahan sehingga ke tahun 1835, apabila dihapuskan oleh kerajaan yang lebih kuat iaitu Vietnam. Faktor utama yang menyebabkan kehilangan kerajaan tersebut adalah kemaraan orang Vietnam ke selatan yang dikenali sebagai *nam-tien*. Wilayah Campa terletak di bahagian tengah Vietnam hari ini.¹ Orang Cam, salah satu etnik Kerajaan, mendiami daerah persisiran pantai Laut China Selatan (dahulu dikenali sebagai Laut Champa), dari Hoanh-son (Porte d'Annam) hingga ke Vinh Tau / Vung Tau (Cape Saint-Jacques) di selatan.

Peninggalan sejarah Campa telah ditemui di seluruh wilayah Vietnam kini, terutama di Tra Kieu, My Son dan Dong Duong (Quang Nam), Vijaya (Binh Dinh), Kauthara (Nha Trang) dan Panduranga (Binh Thuan). Selain monumen dan tempat-tempat suci, banyak inskripsi ditemui di pelbagai tapak arkeologi. Penemuan tersebut telah dirakamkan dalam banyak penerbitan, bermula dari zaman penjajahan Perancis dan berterusan hingga ke hari ini. Banyak warisan Campa yang terkenal menunjukkan bahawa kerajaan tersebut merupakan salah satu kerajaan yang berperadaban tinggi di Asia Tenggara.²

Sumber untuk pengetahuan tentang sejarah dan tamadun Campa adalah dalam bentuk teks dan arkeologi. Antaranya adalah teks-teks Cina dan Vietnam, catatan-catatan pengembara Cina, Arab dan mubaligh-mubaligh Barat. Dokumen-dokumen tempatan (Campa seperti epigrafi dan manuskrip Cam dapat ditemui. Manuskrip-manuskrip Cam ada tersimpan di beberapa tempat seperti di Société Asiatique de Paris, Missions étrangères de Paris, perpustakaan Negara Malaysia dan juga di Muzium Etnologi Dunia Melayu di Kuala Lumpur. Kini, 210 inskripsi, ada di antaranya, 127 dalam bahasa Bahasa Cam, 42 dalam bahasa Sanskrit dan 27 dalam dwi bahasa Cam dan Sanskrit telah dikenalpasti.³ Banyak masih perlu dikaji, "satu tugas yang rumit, kerana ia memerlukan pengetahuan yang mendalam tentang sejarah negara, sesuatu yang tidak diketahui

¹ See Po Dharma 1989. "Les frontières du Campa..."

² The latest of the many publications which I found very interesting, is the Baptiste, P. & Zéphir, T. (Edt.). 2005. *Trésors d'art du Vietnam. La Sculpture du Champa Ve-XVe siècle*. Paris: Réunion des Musées Nationaux. xxvii + 373 p.

³ Lihat Aymonier 1891, Bergaigne 1888, Jacques 1995, Majumdar 1927/1985 dan Schweyer 2004, Mohammad Alinor & Mohamad Zain 2008.

oleh ahli linguist.⁴

Mengenai sumber arkeologi pula, terdapat banyak artifak ditemui, sehingga pada awal abad ke 20 pihak Perancis bersetuju untuk membina sebuah muzium yang diberi nama Muzium Cam Danang (Tourane dalam bahasa Cam.) Proses panjang perancangan, penganggaran mulai tahun 1901 dan siap dibina pada tahun 1919. Disebabkan terlalu banyak arca dan patung yang ditemui dan ruang pameran muzium Cam di Da Nang yang tidak mencukupi, muzium tersebut diperluaskan dan akhirnya dirasmikan oleh Pengarah École française d'Extrême-Orient, iaitu Georges Coedes di bawah Gabenor Jeneral Indocina dan di hadapan Maharaja Bao Dai (Gamb. 1) pada hari Rabu 31 Mac 1936.

Gambar 1
Muzium Cam Tourane, bahagian depan utama.
Tarikh Gambar 26 Mac 1936.
Arkip foto Musée Guimet.

(Sumber: Baptiste, P. & Zéphir, T. (Peny.) 2005.)

Huruf Cam

Banyak telah ditulis mengenai monumen, candi dan arca yang telah ditemui di bumi Campa. Penemuan ini telah pun ditafsirkan dan telah menerangkan tahap yang tinggi sebuah peradaban di sebuah kerajaan yang telah disahkan sebagai sebuah kerajaan Melayu, dalam erti kata yang luas. Penulisan-penulisan dalam bentuk naratif dan juga tafsiran khazanah kerajaan Campa ini telah pun bermula sejak kedatangan penjajah Perancis dalam pertengahan abad ke 19. Sebuah buku yang telah dihasilkan Lafont P-B. & Po Dharma 1989, *Bibliographie Campa et Cam*, Paris: L'Harmattan; halaman 131 merupakan bukti yang menunjukkan bahawa semua bidang ilmu yang berkaitan dengan kerajaan Campa telah dikaji dan ditafsir, sehingga ke awal tahun 1980 an.

Semenjak itu banyak lagi kahazah Campa masih dapat ditemui di Vietnam sama ada yang boleh disentuh ataupun tidak. Proses analisis khazanah tersebut yang kami boleh akses sedang dilakukan. Akses yang kami capai pada masa ini adalah manuskrip-manuskrip dalam bahasa Cam di O Russei, Kemboja di samping yang lain yang telah dikumpul dan dalam arkib beberapa buah perustakaan. Di Malaysia, sejumlah besar disimpan di arkib Perpustakaan Nasional Malaysia dan Muzium Etnologi Dunia Melayu. Manuskrip yang ada di Muzium Etnologi telah dikatalogkan oleh Kamarul Baharin A. Kasim 2005, *Program Dokumentari Manuskrip Melayu-Campa di Muzium Etnologi Dunia Melayu*, dlm *Jebat*. No. 32 hal. 24-49. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.

Yang menarik adalah sebuah buku yang diterbitkan asal dalam bahasa Perancis: *Le musée de sculpture Cam de Da Nang*, 1997 Paris : AFAO, 205 halaman. Buku ini merupakan satu kumpulan esei. Buku ini telah dialih bahasa ke bahasa Inggeris pada tahun 2001 dan diberi tajuk *Cham Art. Tresures from the Da Nang Museum, Vietnam*. Bangkok: River Books. 203 hal. Dan selepas tahun 2001 muncul sebuah buku baru, tanpa tarikh penerbitan. Kandungan buku terakhir

⁴ Hubert, J-F. 2005, hal. 17.

ini, juga dalam bahasa Inggeris, adalah sama dengan edisi 1997 dan 2001 tetapi diberi judul baru iaitu: *Hindu-Buddhist Art of Vietnam. Treasures from Champa*.

Inspirasi rakyat Campa yang telah menerima sejak awal abad-abad pertama Masihi telah membentuk struktur masyarakat dengan mengambil contoh dari India iaitu sebuah kerajaan diketuai oleh seorang raja. Konsep raja ini adalah bergantung kepada agama yang baginda anuti, samada Hindu atau Buddha, demikian seorang raja itu adalah Dewaraja ataupun Dharmaraja. Walau bagaimanapun, dalam banyak manuskrip Cam, ada di kalangan raja Campa yang didewakan (deified) selepas kemangkatan baginda.⁵ Kedua-dua raja mempunyai kuasa mutlak ke atas rakyatnya. Walau bagaimana pun, oleh kerana Campa bukan sebuah kerajaan unitarian, tetapi sebuah federasi yang dibentuk oleh lima buah negeri. Negeri-negeri ini adalah, dari utara ke selatan, Indrapura (kini adalah wilayah yang besar termasuk provinsi-provinsi Vietnam seperti Quang Binh, Quang Tri, Thua Thien-Hue; Bandar Indrapura dikenali Dong Duong kini), Amarawati (kini provinsi Quang Nam), Vijaya (kini wilayah yang merangkumi provinsi Quang-Nam, Quang-Ngai, Binh Dinh, dan Phu Yen), Kauthara (kini provinsi Khanh Hoa; Bandar Nha Trang adalah Bandar Kauthara) dan Panduranga (kini provinsi Ninh Thuan; Bandar Panduranga dipanggil Phan Rang). Setiap negeri diperintah oleh pentadbirannya sendiri dan terdapat sebuah pemerintahan di peringkat pusat iaitu di istana diraja Campa.⁶ Pemusatan kuasa ini boleh menyebabkan, dalam sepanjang sejarah Campa, kebangkitan khususnya dari penerintah Panduranga yang tidak memecah belahkan kerajaan; akan tetapi boleh menyebabkan kelemahan yang membawa kepada campur tangan kuasa luar.

Pemusatan kuasa memang amat sukar bagi kuasa di ibu negara kerana satu lagi faktor iaitu keadaan muka bumi Campa mempunyai dua bahagian besar itu tanah rendah rata tetapi sempit di persisiran pantai laut China Selatan dan bahagian pergunungan serta dataran tinggi di sebelah barat tanah rendah tersebut. Faktor ketiga adalah komposisi rakyat Campa yang terdiri daripada dua kelompok besar iaitu Austronesia dan Austroasiatik. Walau bagaimanapun, menurut kronikel Cam kumpulan etnik yang membentuk rakyat Campa tidak pernah bersaing untuk merebut kuasa pusat. Malah etnik di pergunungan pernah menjadi penyimpan khazanah atau alat kebesaran diraja Campa apabila berlaku berperangan dengan orang Vietnam.

Terdapat banyak bukti sejarah yang dipahat di monumen dan candi-candi yang dibina pada zaman pengaruh Hindu-Buddha, disebut "menara Cam" ataupun Thap Cham dalam bahasa Vietnam. Kunjungan terakhir kami pada akhir tahun 2009 telah mendapati bahawa banyak di antara menara Cam tersebut harus diberi perhatian segera untuk penyelenggaraan. Banyak yang musnah semasa perang Indochina.

Selepas raja, ada lapisan masyarakat bawahan iaitu menteri, pembesar-pebesar dan ahli masyarakat rakyat jelata. Pembesar-pembesar inilah yang banyak meyumbang dalam bidang ilmu seperti menghasilkan dan juga menyimpan khazanah bertulis iaitu mansukrip-manuskrip Cam yang merangkumi pelbagai bidang ilmu. Katalog manuskrip Cam pertama telah diterbitkan pada tahun 1977 di hasilkan oleh Lafont, P.-B., Po Dharma & Nara Vija (1977) dan satu lagi sebagai tambahan kepada yang pertama dihasilkan oleh Po Dharma (1981). Dan seperti yang telah disebut di atas, mansukrip yang tersimpan di Muzium Etnologi telah pun dikatalogkan.

Jika bahasa yang digunakan dalam inskripsi Campa adalah bahasa Cam dan Sanskrit, adalah menjadi bukti bahawa bahasa Cam bukan sahaja bahasa lisan tetapi sebaliknya ia merupakan juga bahasa bertulis. Hurufnya telah dikenal pasti dipinjamkan dari huruf yang dikenali sebagai huruf Pallava.⁷ Perubahan huruf ini dari huruf disebut huruf "Cam Lama", dalam inskripsi, menjadi huruf "Cam Moden". Inskripsi pertama dalam bahasa Cam pada abad ke 4 (G. Coedes 1939: 46-49). Dan di antara abad ke 4 dan ke 13, kelas pemimpin kerajaan Campa kelihatan fasih menggunakan bahasa sanskrit dan juga bahasa Cam. Bahasa Cam mengguna konsonan pra-glottis.

⁵ Lihat Po Dharma 1978. *Les chroniques de Panduranga...*

⁶ Lihat Mohamad Zain Musa, Kerajaan Campa, dalam proses akhir penerbitan Institut Alam dan Tamadun Melayu, 2011. Lihat juga *Le musée de sculpture Cam de Da Nang*, 1997...

⁷ Ia merupakan satu varian huruf Grantha, dari Selatan India. Ia juga dikenali sebagai asal usul huruf di beberapa tempat di Asia Tenggara seperti Mon, Jawa dan Khmer. Di samping itu, dalam sejumlah manuskrip Cam, didapati satu garisan di atas barisan huruf yang ditulis dari kiri ke kanan yang menunjukkan pengaruh Devanagari atau Nagari.

Dalam perbendaharaan katanya terdapat perkataan-perkataan yang dipinjam dari Sanskrit, Khmer, Melayu, Arab serta Vietnam sejak abad ke 13. Inskripsi Campa yang terakhir dalam bahasa Sanskrit bertarikh tahun 1253.

Selepas itu, epigrafi digantikan pula dengan manuskrip. Menjelang abad ke 15 tulisan “Cam moden” telah menggantikan huruf “Cam lama”.⁸ Huruf “Cam Moden” masih dipakai sehingga hari ini. Empat bentuk huruf “Cam Moden” itu ialah *akhar tvar* yang menggunakan banyak tanda seperti dalam tulisan “Cam lama”; *akhar yok* iaitu tulisan «dimana huruf-hurufnya dianggap tanpa vokal tetapi disambung dengan vokal yang merupakan vokal bebas (E. Aymonier dan A. Cabaton, 1906, h. XI); *akhar rik*, hanya *basêh* sahaja yang boleh menulis dan membacakannya dan *akhar srah* untuk kegunaan biasa. Saya menyebut huruf Cam ini sebagai huruf *Pallava Cam*.⁹ Harus juga diperhatikan bahawa huruf Pallava Cam boleh disalah tafsir sebagai huruf yang dipinjam dari huruf Devanagari. Ini boleh difahamkan bahawa kadangkala huruf Cam Moden ini ditulis di bawah satu garis yang telah jelas gariskan. Terdapat 35 konsonan, 18 vokal dan 6 vokal bebas dalam alphabet Pallava Cam.

PALLAVA «MODERN» CHAM ALPHABET

Consonants

ku	kha	ga	gha	ña	ṇa		
ca	cha	ja	jha	ña	ṇa	ṇja	
ta	tha	da	dha	na	ṇa	nda	
pa	Pa	pha	ba	bha	ma	ma	mb
ya	ra	la	va	śa	sa	ha	

Vowels

ā	i	ī	ī	u	e	o	ai	au	ḥ
ṛ	y	r	l	v	ṁ	ḥ			

Free Vowels

a	i	u	e	o	ḥ
---	---	---	---	---	---

Numbers

1	2	3	4	5	6	7	8	9	0
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

Huruf Pallava Cam.

⁸ Lihat Mohamad Zain Musa, ... 2010.

⁹ Hal huruf Cam, Pallav Cam atau Jawi Cam, lihat Mohamad Zain Musa & ... 2010.

Kedatangan Islam di bumi Campa telah memperlihatkan perkembangan ajaran tersebut di kalangan orang Cam, kecuali di bahagian tengah Vietnam di mana ada di kalangan mereka yang masih mengamalkan ajaran Hindu-Buddha, orang Cam lain di keseluruhan Indochina mengamalkan ajaran orthodox Islam dari mazhab Shafie. Penganutan ini telah membawa kepada peminjaman huruf Arab dan mengubahsuaikan dengan menambah beberapa huruf untuk menyesuaikan kepada bunyi, konsonan dan vokal bahasa Cam. Huruf ini disebut Jawi Cam. Kini terdapat 41 konsonan dan vokal dalam alphabet Jawi Cham. Dan masih ada usaha dalam memantapkan huruf serta ejaan dalam huruf Jawi Cam tersebut.

Jawi Cham Alphabet

ج	ث	ب	ت	پ	ا
j	(th)	th	t	b	a
د	غ	ج	خ	ح	ھ
d	jy	c	kh	h	jh
ش	س	ز	ر	ذ	ڌ
sy	s	z	r	(d)	dz
غ	ع	ظ	ط	ض	ص
gh	(a)	zh	(t)	dh	(s)
ق	فھ	ف	بھ	ف	ڭ
q	fh	p	ph	f	ng
و	ن	م	ل	ك	ڪ
u	n	m	l	g	k
ڻ	ي	ء	ھ	ڙ	
ny	y	(a)	(h)	v	

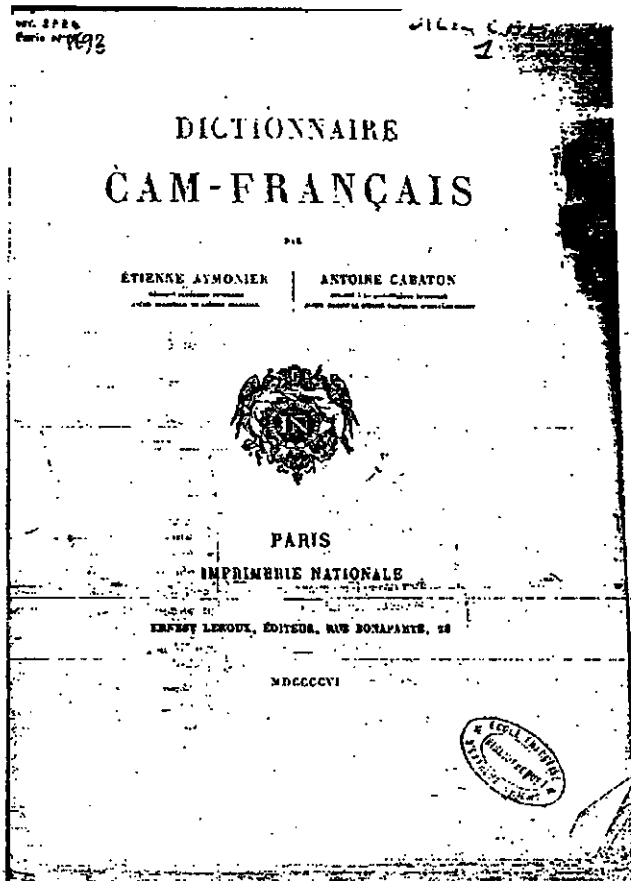
Huruf Jawi Cam

Huruf ini ditemui dalam manuskrip Cam yang kadangkala ada ayat-ayat al-Quran diikuti dengan huruf Pallava Cam bagi pembacaan ayat tersebut. Kitab-kitab baru yang ditulis orang Cam di keseluruhan Indochina mengguna huruf Jawi Cam ini. Walaupun belum ada piawaian ejaan bahasa Cam, mereka tidak sukar untuk membaca tulisan seseorang kerana berlandasan kepada bahasa lisan yang mereka ketahui.

Cabaran baru

Orang Cam yang kini berterabur di seluruh dunia masih bertutur dalam bahasa ibunda. Ada di kalangan mereka saling surat menyurat dengan menggunakan kedua-dua huruf Cam samada Pallava atau Jawi bergantung kepada daerah asal mereka. Perbendaharaan kata bahasa Cam telah pun direkodkan dalam bentuk kamus. Hingga kini lima buah kamus telah dihasilkan.

1. Sebuah Melayu-Cam leksikon hasil kajian empat buah manuskrip Cam yang bertarikh abad ke 17. Karya Po Dharma dalam bahasa Perancis yang berjudul *Quatre lexiques malais-cam anciens rédigés au Campa*, Paris : EFEO, 397 hal. Telah diterbitkan dalam tahun 1999. Terjemahannya dalam bahasa Melayu juga telah diterbitkan pada tahun 2000 dan diberi judul *Empat Leksikon Bahasa Melayu – Bahasa Cam yang disusun di Campa pada abad ke 17*.
2. Kamus Cam-Perancis disusun oleh dua tokoh Perancis yang terkemuka iaitu E. Aymonier¹⁰ dan A. Cabaton¹¹. Karya mereka berjudul *Cam-Français Dictionnaire* (Kamus Cam-Perancis) terbitan Ernest Leroux, Paris, pada tahun 1906.

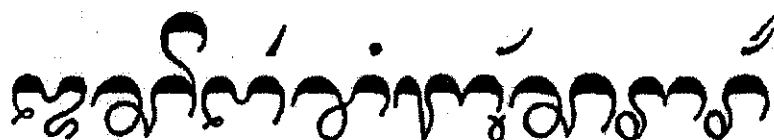

Kulit Kamus Aymonier-Cabaton

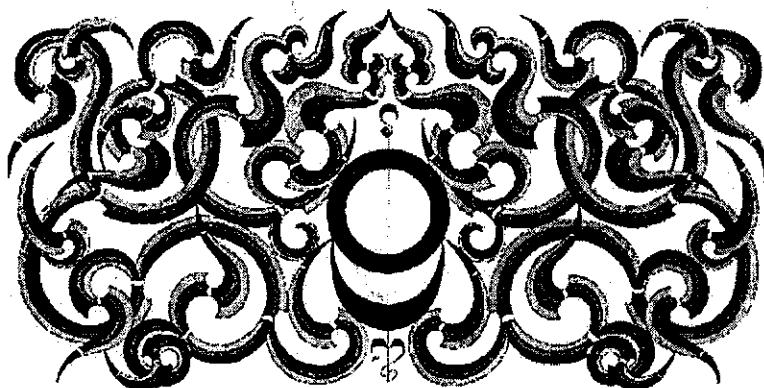
¹⁰ Étienne François Aymonier (26 Feb 1844 – 21 Jan 1929) seorang ahli bahasa dan peneroka Perancis. Beliau merupakan ahli arkeologi pertama yang melakukan tinjauan secara sistematik monument dan candi Empayar Khmer di wilayah Kemboja, Thailand, Laos dan selatan Vietnam. Karya utama beliau adalah *Le Cambodge*, diterbitkan dalam tiga jilid dalam tahun 1900-1904. Beliau juga pernah juga pegang jawatan wakil Protektorat Perancis di Kemboja (Jan 6, 1879 ke Mei 10, 1881), dan Pengarah pertama *Ecole Coloniale*. Beliau mengumpulkan koleksi arca Khmer yang kemudian ditempatkan di Muzium Guimet di Paris. (http://en.wikipedia.org/wiki/Étienne_Aymonier, 25.02.2010)

¹¹ Antoine Cabaton (Nérondes, 1863 – Vannes, 1942) kelulusan dalam bidang Farmasi, belajar perubatan dan bekerja di Hospital Saint-antoine, Paris. Beliau belajar Egyptologi, Arab and Sanskrit. Beliau direkrut dalam tahun 1897 untuk bekerja di Perpustakaan Nasional dan ditugaskan dalam inventori manuskrip dari Asia Selatan dan Asia Tenggara. Beliau berpeluang untuk bekerja selama dua tahun di Indochina. A Cabaton adalah salah seorang pelopor EFEO. Beliau mempelajari mengenai orang Cam di Annam dan Kemboja serta Dunai Melayu. Pada tahun 1906, beliau dipertanggungjawabkan mengajar bahasa Melayu di Sekolah Bahasa Timur (*Ecole des Langues orientales*). (<http://www.efeo.fr/biographies/notices/cabaton.htm> 14.04.2010).

3. Sebuah lagi kamus lahir pada tahun 1971 berjudol *Dictionnaire Cam-Vietnamien-Français*. Penyusunnya adalah Padri Gérard Moussay.¹² Kamus tri-bahasa ini diterbitkan di Phanrang, Vietnam.

DICTIONNAIRE CÂM · VIETNAMIEN · FRANÇAIS

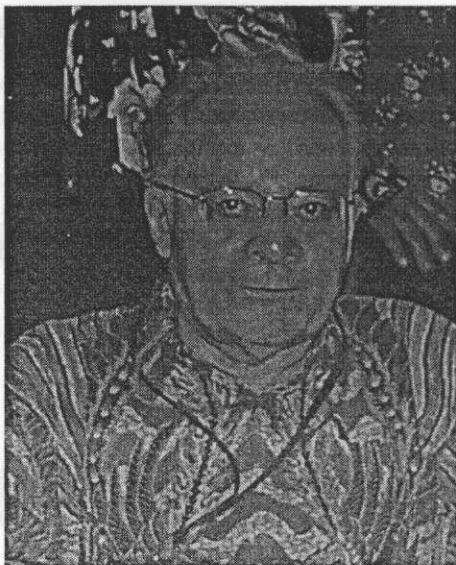
TRUNG TÂM VĂN HÓA CHĂM — PHAN RANG

TRUNG TÂM VĂN HÓA CHĂM — PHAN RANG

Kulit Kamus Moussay

¹² Gérard Moussay, ahli *Missions étrangères de Paris* lahir pada tahun 1932. Beliau pernah jadi padre di Vietnam sejak 1957. Pada thun 1968, beliau menubuhkan Pusat Kebudayaan Cam di Phanrang (Cham Cultural Center of Phanrang) di mana beliau telah member bantuan kepada 250 pelajar Cam. Pusat ini juga pernah menjadi tuan rumah kepada beberapa orang sarjana Cam yang mengumpul dan mengkaji mansukrip Cam lama. Dalam tahun 1976, beliau berpindah ke Padang (Indonesia), dan mula belajar bahasa Indonesia dan Minangkabau. Dari tahun 1993 hingga ke 2002, beliau merupakan curator arkip *Missions Etrangères de Paris*.

Pakar dalam bidang kebudayaan Cam di Vietnam dan Minanagkabau (Indonesia), Moussay berijazah Kedoktoran dalam bidang sejarah dan tamadun dari EHESS. Beliau telah terbitkan buku-buku mengenai orang Cam termasuk kamus Tri-bahasa ini (1971) dan kamus bahasa Minangkabau: *A Minangkabau Grammar and Minangkabau-Indonesian-French Dictionary* (1995). Beliau juga telah menulis beberapa buah buku mengenai agama-agama di Indonesia

Gérard Moussay
 (Photo : Mohamad Zain Musa, 2004)

4. Kamus yang terbaru disusun oleh Abdul Majid Hj. Yunos dan diterbitkan pada tahun 2010. Judulnya adalah *Kamus Cam-Melayu. Jawi-Rumi*. Kata masukannya (entri) dalam huruf Rumi diikuti dengan huruf Jawi dan Pallava Cam. Diterbitkan di Kuala Lumpur oleh Al-Ameen Serve Holdings. Contoh-contoh diberi dalam setiap kata masukan dalam huruf Jawi Cam dan Rumi; terjemahan contoh tersebut dalam bahasa Melayu tulisan Rumi. Bahasa Cam yang digunakan merupakan bahasa yang diguna pakai oleh orang Cam di Phanri dan Phanrang; sukar untuk difahami oleh orang di kawasan lain di Indochina. Walau bagaimanapun tahap ilmiahnya adalah tinggi kerana struktur ayat-ayat contoh itu adalah ayat seperti yang ada dalam manuskrip Cam, Kemboja mahupun Vietnam.

Kulit Kamus Majid.

5. Kamus yang terkini dalam proses cetakan, sebuah terbitan Institut Alam dan Tamadun Melayu (ATMA) dari Universiti Kebangsaan (UKM), Malaysia. Empat orang penyusunnya adalah Ust. Yusof Muhammad, seorang *tuon* dari Vietnam, Ust. Arifin Musa, juga berasal dari Vietnam, seorang graduan bidang Sharia dari International University of Africa, Khatoum, Sudan; Ust. Ahmad Hafiz Osman, berasal dari Kemboja, sedang menyiapkan PhD nya di Universiti Malaya, dan penulis sendiri. Kata masukan kamus ini yang diberi judul, Kamus Melayu-Cam (Inae Lang Melayu-Cam) disusun menurut ejaan Rumi diikuti dengan ejaan Jawi. Padanan kata-kata melayu dalam bahasa Cam terus dieja dalam huruf Jawi Cam.

Kelima-lima buah kamus ini telah menunjukkan bahawa perbendaharaan kata Cam merangkumi semua bidang hidup manusia, seperti peradabannya. Seperti juga dilihat dalam koleksi mansukripnya yang mengandungi semua bidang hidup manusia, aktiviti harian, astronomi, perihal upacara, cerita rakyat, quran, kosmogoni, adat resam, satera, epik, hikayat, genealogi, sejarah, bahasa, agama, ilmu hitam (magis), perkahwinan, perjanjian-perjanjian, pharmacopoeia, teknik-teknik pembinaan dan lain-lain. Sebuah makalah yang dihasilkan oleh Abdul Razak Salleh (2010) telah buktikan bahawa ada unsur-unsur matematik dalam budaya Campa. Unsur-unsur ini dikaji melalui Po Dharma (2000). Unsur-unsur ini termasuk sistem angka Campa, jarak, masa (waktu dan tempoh), kedudukan (nombor ordinal, lokasi, kedudukan dalam keluarga, dan hubungan dalam keluarga), amaun, saiz, gerakan, arah, bentuk dan mantik.

Kesimpulan

Dokumen-dokumen yang amat kaya memperlihatkan sebuah peradaban kerajaan Campa yang telah lenyap hanya menunggu dikaji. Hanya sebahagian kecil sahaja yang telah dikaji dan diterbitkan. Jika di Perancis kajian Campa telah bermula pada tahun 1960an; tidak ketinggalan juga di Malaysia, khususnya sejak Indochina jatuh ke pihak komunis pada tahun 1975, ramai pengkaji "Melayu" (yang mengkaji hal-hal Melayu) telah mengalihkan pandangan ke arah orang "Melayu Cam" dan "Kerajaan Melayu Campa". Universiti Kebangsaan juga telah memberi peluang kepada penulis, untuk meneruskan penyelidikan serta mengaturkan seminar dalam rangka Kajian Campa, di peringkat nasional dan antarabangsa. Kini penulis bersama dengan kumpulan penyelidik dari INSPEM-UPM bersama dengan pengkaji-pengkaji yang termasyhur diberi peluang untuk menyertai kajian etnomatematik, yang amat bernilai pagi penulis dan bagi kepentingan Kajian Ketamadunan Campa.

Akhir kata penulis ingin memetik kata-kata keramat ramai di kalangan perakan peradaban Cam yang menyebut:

«Gap yac lei halun kanal sit rei mada gap halei ngap tau nau gac»

Yang bererti:

«Wahai pembaca! Saya tahu sedikit sahaja. Jika anda tahu, sila sambung menulis»

(Manuskrip Cam CM39(36) bait 1393).

Rujukan

- Abdul Majid Hj. Yunos, 2010. Kamus Cam-Melayu. Kamus Jawi-Rumi. Kuala Lumpur : Al-Ameen Serve Holding.
- Abdul Razak Salleh 2010. Unsur Matematik di Dalam Budaya Melayu-Campa dalam *Kesturi* Jil. 9-2009 (bil. 1 & 2) hal. 99-113. Petaling Jaya: Akademi Sains Islam Malaysia (ASASI).
- Aymonier E. 1891, "Première études sur les inscriptions tchames" in *Journal Asiatique*, XVIII, Paris : Ernest Leroux. hal. 5-86.
- Aymonier E. & Cabaton A. 1906. *Dictionnaire Cam-Français*. Paris : Ernest Leroux.
- Baptiste, P. & Zéphir, T. (Penyt.). 2005. *Trésors d'art du Vietnam. La Sculpture du Champa Ve-XVe siècle*. Paris: Réunion des Musées Nationaux.
- Bergaigne 1888. "L'ancien royaume de Campa dans l'Indochine, d'après les inscriptions" in *JA* série 8 t. 11, Paris, p. 5-105.

- Cabaton, A 1907. "Les Chams musulmans dans l'Indo-Chine française" in *Revue du Monde Musulman*. Paris: La Mission Scientifique du Maroc. Vol.II, No.VI, p.129-180.
- Farid Mat Zain, Fatimah Abdullah dan Mohamad Zain Musa. 2009. *Dari Penjaja Kepada Peniaga: Tranformasi Perekonomian Masyarakat Cam di Kelantan*. 10-13 November 2009. Simposium Kebudayaan Indonesia-Malaysia (SKIM) ke XI, Universiti Padjajaran (UNPAD), Bandung, Indonesia.
- Fatimah Abdullah, Mohamad Zain Musa & Farid Mat Zain. 2009. "Struktur Dan Organisasi Sosial Orang Cam Di Malaysia" in *Jati* (Journal of Southeast Asian Studies, Department of Southeast Asian Studies, Faculty of Arts and Social Sciences, University of Malaya), vol. 14, December 2009. hal. 133-144.
- Fatimah Abdullah, Mohamad Zain Musa & Farid Mat Zain. 2009. *Perkahwinan dan Keluarga dalam Masyarakat Cam*. Dalam *ICONSEA 2009*. (3rd International Conference on southeast Asia, 8-9 December 2009. Theme: Developing Southeast Asia: Challenges & Prospects in the New Millennium. Held at the Universiti Malaya.)
- Guillon, E. 2001. *Cham Art. Tresures from the Da Nang Museum, Vietnam*. Bangkok: River Books.
- Guillon, E. t.t. (lepas 2001) *Hindu-Buddhist Art of Vietnam. Treasures from Champa*. USA & Canada: Weatherhill Inc..
- Hubert, Jean-François. 2005. *The Art of Champa*. (No place of publication): Parkstone Press International.
- Jacques, C. (Dikumpul oleh-) 1995. *Etudes épigraphiques sur le pays cham*. Paris: Ecole Française d'Extrême-Orient.
- Jamil Osman, Mohamad Zain Musa & Nik Asari Mohd Ali 2010: Pendidikan Masyarakat Campa-Cam di Kemboja. Dlm *Kesturi* 2009 (1&2): 29-50 Cetakan Julai 2010.
- Kamarul Baharin A. Kasim 2005, *Program Dokumentari Manuskrip Melayu-Campa di Muzium Etnologi Dunia Melayu*, dlm *Jebat*. No. 32 hal. 24-49. Bangi: Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Lafont, P.-B., Po Dharma & Nara Vija, 1977. *Catalogue des manuscrits cam des bibliothèques françaises*. Paris: EFEO.
- Lafont, P-B. & Po Dharma 1989. *Bibliographie Campa et Cam*, Paris: L'Harmattan.
- Lafont, P-B. 1980. *Pour Une Réhabilitation des Chroniques Rédigées en Cam Moderne*. Paris: BEFEO. Jil. 68.
- Vandermeersh, L. & Ducrest J-P. (Penyt.) 1997. *Le musée de sculpture Cam de Da Nang*, 1997 Paris: AFAO.
- Mohamad Zain Musa & Mohammad Alinor Abdul Kadir 2008. Bab 7: *Inskripsi Campa*. Dlm. buku: Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman (penyt.). *Kebudayaan, Kesenian & Peradaban alam Melayu* Bangi: Institut Alam dan Tamadun Melayu. Hal. 195-239.
- Mohamad Zain Musa & Mohammad Alinor bin Abdul Kadir. 2008. *Science And Technology In Champa Inscriptions*. Proceedings: International conference on "Southeast Asian Cultural Values: Angkor, A Symbol Of Cultural Prestige In Southeast Asia", organized by Asia Research Center - Royal Academy Of Cambodia (ARC-RAC), in Phnom Penh, Cambodia, on 14-17 December 2008.
- Mohamad Zain Musa & Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman 2010. "Cultural Confit: Indian and Islamik Values in Champa Leadership", in *Purba* No. 29-2010. Kuala Lumpur: Persatuan Muzium Malaysia. Hal. 34-50.
- Mohamad Zain Musa 1993. *Manuskrip Melayu-Cam Di Paris: Satu Tinjauan Awal*. *Filologi Melayu*. Jid. 2. Perpustakaan Negara Malaysia: Kuala Lumpur. hal. 95-104.
- Mohamad Zain Musa 1994. *Masyarakat Melayu-Cam Dan Kelantan Dilihat Dari Sudut Agama*. dalam *WARISAN KELANTAN* no. XIII, 1994. hal. 36
- Mohamad Zain Musa 2009. *Kerajaan Campa - Hubungannya Dengan Vietnam*. in *Kesturi* July 4th, 2009. <http://www.kesturi.net/archives/910>.
- Mohamad Zain Musa, Ahmad Hafiz Osman, Fatimah Abdullah & Farid Mat Zain 2010. *The Malay-Cham Lexicography: A New Challenge* dlm *Prosiding Persidangan Antarabangsa Warisan Melayu di Indochina*, anjuran GAPENA, the Royal Academy of Cambodia,

- ATMA-UKM, PWSM-UiTM di Ikatan Ahli Arkeologi Malaysia; dilangsungkan di Phnom Penh, Kemboja, pada 24-26 June 2010.
- Mohamad Zain Musa, Fatimah Abdullah & Farid Mat Zain 2009. *Social Organisation Of The Cham In Malaysia*. The 8th Annual Hawaii International Conference On Social Sciences, June 4-7, 2009, Honolulu, Hawaii.
- Mohammad Alinor Abdul Kadir & Mohamad Zain Musa. 2008. Prasasti Berbahasa Melayu-Campa. In Nik Hassan Shuhaimi bin Nik Abdul Rahman. *Kebudayaan, Kesenian dan Peradaban Alam Melayu*. Bangi: ATMA-UKM. Juga dalam www.kesturi.net.
- Moussay, G. 1971. *Dictionnaire Cam-Vietnamien-Français*. Phanrang.
- Nik Hassan Shuhaimi Nik Abdul Rahman & Mohamad Zain Musa. 2005. "Role of cultures in Promoting Harmony among Nations in southeast Asia". Proceedings: The Royal Academy of Cambodia - Asia Research Center and the Korean Foundation for Advanced Studies (KFAS). 2005. *International Conference on Southeast Asian Cultural Values: Preservation and Promotion*. Phnom Penh: Royal Academy of Cambodia. hal. 130-138.
- Pich Samnang 2010. Cham Writing Founders Under Malay, Arabic. VOA Khmer. Original report from Phnom Penh on Wednesday, 13 January 2010. Collected from : http://www.123people.com/ext/firm?ti=personensuche%20telefonbuch&search_term=emiko%20stock&search_country=US&st=suche%20nach%20personen&target_url=http%3A%2F%2Fwww.voanews.com%2Fkhmer%2F2010-01-13-voa2.cfm§ion=weblink&wrt_id=217 on 14 April 2010.
- Po Dharma 1978. *Les chroniques de Panduranga*. Tesis di EPHE, Seksyen IV, Sorbonne, Paris.
- Po Dharma 1981. *Complément au Catalogue des manuscrits cam des bibliothèques françaises*, PEFEO, Paris, 89 p.
- Po Dharma 1989. "Les frontières du Campa (Dernier état des recherches)" in *Les frontières du Vietnam (Histoire de frontières de la Péninsule Indochinoise)*. Paris: L'Harmatan.
- Po Dharma 1999. *Quatre lexiques malais-cam anciens rédigés au Campa*. Paris : EFEO. 397 hal.
- Po Dharma 2000. (Terjmh. Mohamad Zain Musa, Danny Wong & Po Dharma) *Empat Leksikon Bahasa Melayu – Bahasa Cam yang disusun di Campa pada abad ke 17*. Kuala Lumpur: Kementerian Kebudayaan Kesenian dan Pelancongan dan EFEO.
- Pogadaeva, P. 2003. "Komuniti Cham" dalam *Dewan Budaya*. Oktober 2003. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka Malaysia. hal. 46-47.